

Dudváh, Blava a Holeška v Notíciách Nitrianskej stolice (historicko-geografický výskum a environmentálne dejiny)*

Peter Chrastina

Abstract

CHRASTINA, Peter: Dudváh, Blava a Holeška in the Nitra County Notitia (historical and geographical research and environmental history).

Matthias Bel (* March 1684, Očová – † 29. august 1749, Pressburg/Bratislava) was a polymath, encyclopedist, teacher, evangelical preacher, a pioneer of Slovak Enlightenment, one of Europe's most important scientists of the 18th century. The work *Notitia Hungariae Novae historico-geographica* (Historical and geographical knowledge of the New Hungary, further *Notitia*) offers a unique view of the status, importance, response and concrete realities counties of Hungary within the Habsburg monarchy. These phenomena are (not only) for scholars from the humanities environment information database through which one can „peek“ into the geographical, historical and other specifics of the particular counties.

The aim of the present study was historical and geographical analysis and interpretation article V. to VII. in fifth paragraph of Natural part of Nitra County Notitia (fig. 1), in which M. Bel described the streams of the Vah River Basin (fig. 2): Dvdvág (Upper Dudváh), Blawa (Upper Blava) and Holeschka (Holeška).

In light of the above objective they were conceived research questions: Where stemmed and through which cities specific streams flow? To what extent are the same in real terms by Bel reported Upper Dudváh, Upper Blava and Holeška with today? Can they be based on the description given by Bel creeks and old maps to reconstruct their selected characteristics in the examined area? How these affect contemporary human life?

My „probe“ into the contemporary characteristics of these streams, we realized through critical commentary on the translation of the original text using literature, old maps, the results of field research and own knowledge of the issue (fig. 3 - 9).

Paper, which was conducted under the collaboration with historical geography and environmental history is divided into five parts. In addition to the introduction and conclusion of the study represent the core of the Chapter 2 - 4. The second chapter describes the base and methodology of our research. Framework of hydrogeographic characteristics of the particular water streams could be found in the third part. The fourth chapter is devoted to historical-geographical analysis and environmental history interpretation of paragraphs V. to VII. in the fifth part of Natural paragraph „Nitra“ Notitia.

Phenomena (natural, historical, social) which Bel described in these paragraphs, of course, not always correspond to today's level of knowledge. For example, water flows were not included in any basin, but he used subjective criteria based on water content and economic importance. With some deficiencies he characterizes the model area of specific streams, the hydrological regime or seat racing. Conversely he reliably appoints species of aquatic fauna that lives in the affected streams, or use of water power to drive the mills. Evaluation and interpretation of the text by Bel we found some discrepancies between reality and describing phenomena, objects or facts. This discrepancy is even more pronounced when confronted with contemporary maps by Samuel Mikovíni. I'm not only identified Bel's errors but in most cases I also corrected them using available information databases. Based on these facts, I believe that the author of „Nitra“ Notitia personally not visited and examined specific water streams. His findings wrote on his own knowledge of the subject, using the comments or submissions from other investigators or informants which not correlated with the available maps.

Historical and geographical or environmental history research is not over. Further research conduction could be seen in use of specific methodology for the analysis and interpretation of other sections (paragraphs) of nature (not only) in „Nitra“ Notitia. In addition to the basic research achievements can be used, for example for teaching regional history or the strengthening of the identity of the population living along the surveyed water streams. Selected data of Bel description of Upper Dudváh, Upper Blava and Holeška can also be taken into account in environmental planning (eg. Assessment of landscape changes), respectively in particular decision-making processes at the municipal and some state administration bodies (Slovak Water Management Enterprise, Slovak Environmental Agency and others).

Keywords: Matthias Bel, Notitia, Nitra County, water streams, Dudváh, Blava, Holeška

* Príspevok bol spracovaný v rámci výskumného projektu č. GAP410/12/G113 (Výskumné centrum historické geografie), podporovaného Grantovou agentúrou České republiky.

Práca Mateja Bela *Notitia Hungariae Novae historico-geographica* (slov. Historicko-geografické vedomosti o Novom Uhorsku, ďalej *Notície*) tvorí jedno z kľúčových diel uhorskej (v širšom slova zmysle aj slovenskej) barokovej historiografie. Ako celok, príp. v jednotlivých detailoch ponúka pohľad na konkrétne reálie stolíc Uhorska v rámci habsburskej monarchie. Toto špecifikum Belovho diela má význam nielen pre humanitnú, resp. historickú a filologickú vedu, ale i ďalšie (napr. prírodovedné) disciplíny. Mechanizmus tvorby (dotazníková metóda), pôvod a rôzna kvalita použitej databázy, ako aj autorove redakčné úpravy podkladov *Notícií* limitujú vierohodnosť uvádzanej faktografie.¹ Napriek tomu boli spisy M. Bela opakovane použité.²

Cieľom predloženej štúdie je historicko-geografický výskum a environmentálne dejiny vybraných vodných tokov na území Nitrianskej stolice, ktoré M. Bel charakterizoval v odsekoch V. (DUDVÁG), VI. (BLAWA) a VII. (HOLESCHKA). Ich opis je zahrnutý v § V. prírodovedného oddielu (*Membrum primum physicum*) všeobecnej časti *Notícií* Nitrianskej stolice v Uhorsku (1742). Belov pohľad na dané vodné toky konfrontujem so súdobými mapami, odbornou (hydrologickou) literatúrou a výsledkami terénneho výskumu.

V zmysle vyššie uvedeného cieľa boli koncipované výskumné otázky: Kde pramenili a cez ktoré sídla pretekali konkrétne vodné toky? Do akej miery sa zhodujú Belom uvádzané reálie o Dudváhu, Blave a Holeške so súčasnosťou? Dajú sa na základe Belovho opisu daných vodných tokov a starých máp rekonštruovať ich vybrané hydrologické charakteristiky a textúra riečnej siete na skúmanom území? Akým spôsobom ovplyvňovali tieto vodné toky život súdobého človeka?

Pracovné predpoklady (poznatkové, teoretické a metodologické) uvádzam nižšie. Príspevok je rozdelený do piatich častí. Okrem úvodu a záveru jadro štúdie predstavujú kapitoly 2 až 4. Druhá kapitola objasňuje pramennú bázu a metodiku výskumu. Poloha Nitrianskej stolice a rámcová hydrografická charakteristika konkrétnych vodných tokov je obsahom tretej časti. Štvrtá kapitola sa venuje historicko-geografickému výskumu a environmentálnym dejinám problematiky. Je spracovaná vo forme kritickej analýzy a syntézy odsekov V. – VII. z § V. „nitrianskych“ *Notícií* so starými mapami, odbornou literatúrou, výsledkami terénneho výskumu a vlastného poznania riešenej témy.

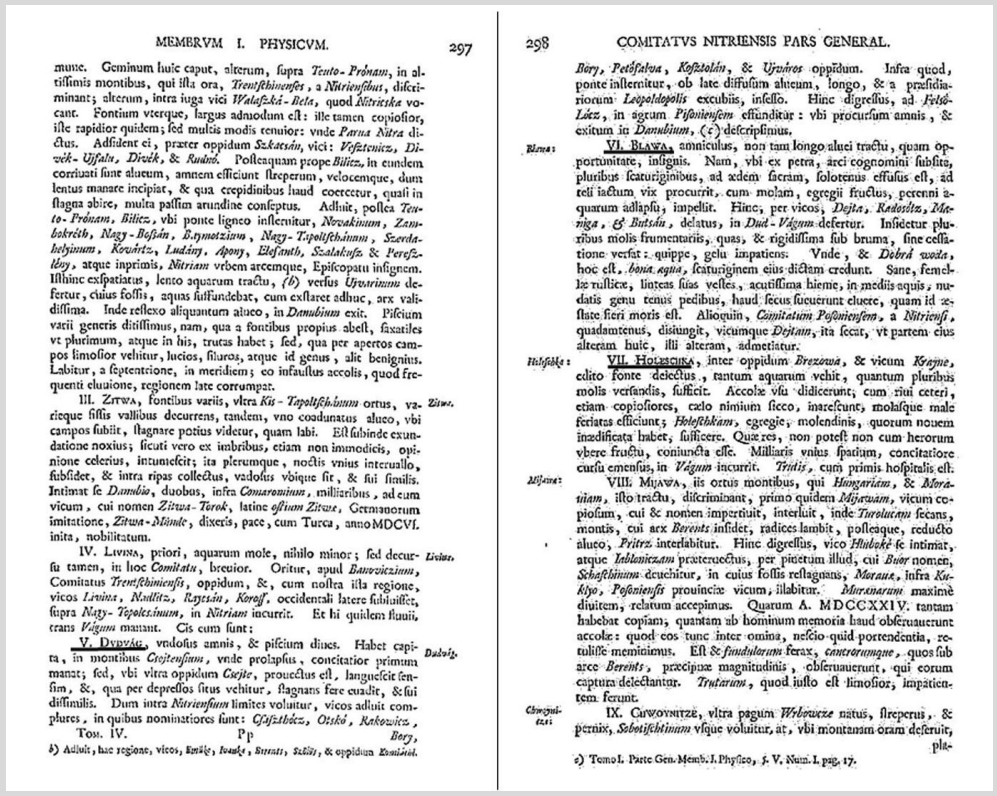
1 Bližšie napr.: JURÍKOVÁ, Erika. Pôsobenie Rehole kazateľov a panien svätého Dominika v Trnave podľa *Notície* Mateja Bela v konfrontácii s historickou skutočnosťou. In *Sambucus. Práce z klasickej filológie, latinskej medievalistiky a neolatinistiky*. Trnava : FF TU, 2005, s. 101-103, 111-112; TIBENSKÝ, Ján. O práci, koncepcii, štruktúre a osudoch Belových *Notícií*. In TIBENSKÝ, Ján (ed.). *Matej Bel: doba, život, dielo*. Bratislava : Veda, 1984, s. 219, 221.

2 Jednu z aplikácií Belovho diela predstavuje vedecká práca banskoštiavnického polyhistora a pedagóga J. Severiniho o dejinách Uhorska (SEVERINI, Joannis. *Conspectus historiae Hungaricae in usus praesertim juventutis adornatae. Pars prior*. Posonium : Patzko, 1775, 118 s.)

Pramenná báza a metódy výskumu

Z literatúry o historicko-geografických aspektoch Belovho opisu riek Myjava a Chvojnica,³ príp. mostov cez Váh, Nitru a Dudváh⁴ vyplýva, že výskum prírodných (prírodno-antropogénnych), t. j. v širšom slova zmysle krajinných a environmentálnych fenoménov *Notícií* nepúta adekvátnu pozornosť bádateľov. Súvisí to zrejme s interdisciplinárnym charakterom daného diela, ako aj s nutnosťou práce s latinským textom originálu.⁵

Obr. 1: Podčiarknutím zvýraznené odseky V. DVDVÁG, VI. BLAWA a VII. HOLESCHKA v *Notíciách Nitrianskej stolice*. Zdroj: BEL 1742, s. 297 – 298 (úplná citácia v poznámke č. 6).

Východiskom štúdie bol slovenský preklad troch odsekov § V. *Notícií* Nitrianskej stolice (obr. 1),⁶ v ktorých M. Bel popisuje vodné toky Dudváh (V. DVDVÁG), Blava (VI. BLAWA) a Holeška (VII. HOLESCHKA).

Táto skutočnosť ovplyvnila aj výber kartografických prameňov a literatúry. Časopriestorové zmeny vodných tokov, resp. objekty situované v ich riečnej krajine som identifikoval podľa máp Samuela Mikovíniho⁷ a vybraných mapových listov 1. vojenského mapovania

3 RÁCOVÁ, Katarína – CHRASTINA, Peter. Myjava and Chvojnica in the Notitia of the Nitra County (Historical Geographical Analysis and Interpretation). In *Revista Transilvania*, 2014, roč. 8, č. 5 – 6, s. 41-50.

4 CHRASTINA, Peter – RÁCOVÁ, Katarína. Mosty na území Nitrianskej stolice v prvej polovici 18. storočia podľa *Notícií* Mateja Bela (historicko-geografický prístup). In *Studia Historica Nitriensia*, 2015, roč. 19, č. 1, s. 20-36.

5 Za spoluprácu pri preklade latinského textu do slovenčiny ďakujem PhDr. Kataríne Rácovej, PhD., z Katedry histórie FF UKF v Nitre.

6 BEL, Matthiae. *COMITATUS NITRIENSIS, PARS GENERALIS, MEMBRUM PRIUS PHYSICUM, de situ, natura, opportunitatibus Comitatus Nitriensis, 1742. § V.* Dostupné na internete: http://oldbooks.savba.sk/digi/Lyc_B_VIII_33_IV/LKB__LYC_B_VIII_FOL_2ZZI/SK/1_1_LYC_B_VIII_FOL_2ZZIN00297-00298P.htm (posledný náhľad 15. 4. 2017)

7 MIKOVINY, Samuel. *Mappa Comitatus Nitriensis : Methodo Astronomico-Geometrica concinnata. Tom IV. p. 133*

(1782 – 1784).⁸ Geografické názvoslovie v predloženom článku koreluje s hydronymiou v Autoatlase.⁹ Literárne kompendium tvorili najmä monografické práce z oblasti hydronomastiky¹⁰ a hydrogeografie.¹¹

Pri práci s textom odsekov V. – VII. som uplatnil historickú metódu (heuristiku, kritický rozbor prameňov, ich komparáciu a interpretáciu). Jednotlivé zistenia boli následne hodnotené v súvislostiach príslušnej pramennej kritiky. Ozrejenie niektorých problémov umožnili výsledky polostacionárneho terénneho výskumu (metóda pozorovania). Tento sa zamerával na poznanie súčasného stavu dotknutých vodných tokov. Ako východiskový prameň slúžili staré mapy. Podľa kartografických podkladov som v teréne vyhládal a fotograficky zdokumentoval i zachované relikty archetypov riečnej krajiny Dudváhu, Blavy a Holešky.

Rámcová hydrogeografia Dudváhu, Blavy a Holešky

Dudváh, presnejšie Horný Dudváh (t. j. nížinný úsek potoka Jablonka), je vodný tok III. rádu.¹² S potokmi Horná Blava¹³ a Holeška (IV. rád) patrí do povodia Váhu, ktoré zaberá cca 20 % územia bývalej Nitrianskej stolice (obr. 2).

Vrchná časť povodia (Horného) Dudváhu leží v Myjavskej pahorkatine a Malých Karpatoch (podcelok Čachtické Karpaty). Vrchné časti povodí (Hornej) Blavy a Holešky sa rozprestierajú na území Brezovských Karpát.¹⁴ Zostávajúce (t. j. stredné a dolné) časti povodí skúmaných vodných tokov zasahujú plochy Podunajskej nížiny.¹⁵ Horná Blava a Holeška tu zároveň ústia do Horného Dudváhu.

*opera S. Mikoviny Geometrae Regii, et Soc. Sc. Reg. Bor. Membri; Geor: David Christopho: Nicolai Scul., 1742. Mierka 1 : 165 000. Dostupné na internete: https://aleph.mzk.cz:443/F?func=direct&doc_number=001052348&local_base=MZK03&format=999 (posledný náhľad 21. 3. 2017); MIKOVINY, Samuel. *MAPPA Minor Generalis Ortum et defluxum Fluvi DVDVAGI a fontibus, usque infra LEOPOLDO- POLIM, una cum eiusdem fossis ram is, alveis, et exundationibus exacte representans. delineante S. Mikoviny, 1735. Mierka 1 : 93 000. Slovenský banský archív Banská Štiavnica, Zbierka máp a plánov, inv. č. 00586;**

MIKOVINY, Samuel. *MAPPA VIARVM KARKOTZIENSIVM Sumptibus Aerarii Regii A. 1737. Reparatarum. Situm Statumque repraesentans Opus dirigente, et designante Sam. Mikoviny S.C.M. Aulico-Cameralli Geom. et Architector, 1737. Mierka 1 : 1 500. Dostupné na internete: <http://mek.oszk.hu/06400/06422/html/utepites/ut2sl.html> (posledný náhľad 21. 3. 2017)*

8 1st Military Survey, Section No 8-4, 8-5, 9-4, 1782 – 1784. 1 : 28 800. Vienna : Austrian State Archive, Military Archive.

9 AUTOATLAS – Slovenská republika 1 : 100 000. Harmanec : VKÚ, 2002, 176 s.

10 HLADKÝ, Juraj. *Hydronymia povodia Dudváhu*. Trnava : Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2011, 196 s.; VARSÍK, Branislav. *Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10. – 12. storočí (Príspevok k etnogenéze Slovákov)*. Bratislava : Veda, 1990, 181 s.; ŠMILAUER, Vladimír. *Vodopis starého Slovenska*. Bratislava : Nákladom Učené společnosti Šafaříkovy, 1932, 564 s.

11 LUKNIŠ, Michal. Reliéf. In LUKNIŠ, Michal et al. *Slovensko 2. Príroda*. Bratislava : Obzor, 1972, s. 124-202; PORUBSKÝ, Anton. *Vodné bohatstvo Slovenska*. Bratislava : Veda, 1991, 318 s.; ŠIMO, Emil. Voda : Povrchové vody. In LUKNIŠ, Michal et al. *Slovensko 2. Príroda*. Bratislava : Obzor, 1972, s. 283-342; ZAŤKO, Michal. Voda : Podpovrchové vody. In LUKNIŠ, Michal et al. *Slovensko 2. Príroda*. Bratislava : Obzor, 1972, s. 342-360.

12 Rád toku (ozn. rímskymi číslicami) je číslo udávajúce počet postupných zaústení vodných tokov od mora. V štúdiu používam Graveliovu klasifikáciu, podľa ktorej vodný tok ústiaci do mora je prvého, najvyššieho rádu (na Slovensku Dunaj).

13 Názov Blava je neštandardizovaný.

14 Krajinný podcelok Malých Karpát.

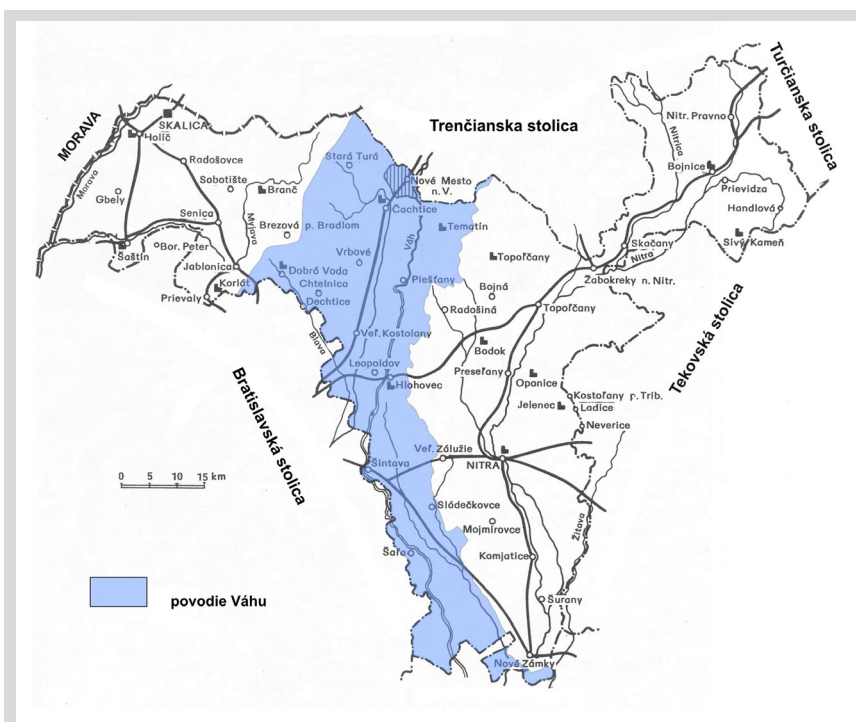
15 Krajinný celok Podunajská pahorkatina s podcelkami Dolnovážska niva a Trnavská pahorkatina.

Horný Dudváh v strednom a dolnom úseku tečie paralelne s Váhom, na západnom okraji jeho agradačného valu,¹⁶ ktorý je vyvýšený nad okolitú krajinu.¹⁷ Nízky pozdĺžny sklon Podunajskej pahorkatiny podmieňuje vznik dudvážskych meandrov.

Vyššie uvedené vodné toky patria do vrchovinno-nížinnej oblasti s dažďovo-snehovým typom režimu odtoku. Najväčšie prietoky (a teda i potenciálne riziko vybreženia) na nich bývajú spravidla v marci pri topení snehu v Myjavskej pahorkatine, Malých Karpatoch, príp. Podunajskej pahorkatine, ktoré môžu sprevádzať dažďové zrážky. Najmenej vodné obdobie pripadá na koniec leta, na jeseň a zimu,¹⁸ avšak stredný a dolný úsek Horného Dudváhu je dotovaný vodami Váhu nepretržite. Jeho riečisko je totiž pod úrovňou vážskeho koryta, ktoré budujú priepustné sedimenty agradačného valu.¹⁹

Malá rozloha a krasový charakter povodí na území Malých Karpát majú iba minimálny dosah na režim odtoku Horného Dudváhu, Hornej Blavy a Holešky. Z hľadiska vzniku povodňovej situácie na týchto vodných tokoch sú preto rozhodujúce pomery na Myjavskej pahorkatine a Podunajskej pahorkatine.

Záplavy najmä v minulosti ohrozovali človeka a jeho aktivity v riečnej a prilahlej časti nivnej krajiny, nakoľko protipovodňová ochrana zastavaných častí intravilánu (hrádze, regulácia vodných tokov) až do polovice 20. storočia neexistovala.

Obr. 2: Nitrianska stolica – povodie Váhu a významné sídla. Podľa J. Žudela (ŽUDEĽ, Juraj. Stolice na Slovensku. Bratislava : Obzor, 1984, s. 81) upravil P. Chrastina.

16 Agradačný val je forma fluvialneho georeliéfu s mierne vypuklým priečnym profilom. Vodný tok vytvára prikorytové valy a zároveň usádza materiál aj na dne. Koryto sa postupne zanáša sedimentmi až napokon tečie nad úrovňou terénu. Pri veľkej povodni sa vodný tok môže zo svojho pôvodného riečiska vyliat', pričom začne tiecť vedľa. Zo starého (zaneseného) koryta tak vznikne agradačný val.

17 ŠIMO 1972, s. 290.

18 PORUBSKÝ 1991, s. 92.

19 LUKNIŠ 1972, s. 190-191.

Dudváh, Blava a Holeška v *Notíciách* Nitrianskej stolice (historicko-geografický výskum a environmentálne dejiny)

V štúdií vychádzame z § V, odsekov V. DVDVÁG, VI. BLAWA a VII. HOLESCHKA. M. Bel v nich uvádza nasledovné:

„V. DVDVÁG [Horný Dudváh], je vlnitá rieka, bohatá na ryby. Pôvod má v Čachtických vrchoch, odtiaľ klesajúc tečie rýchlejšie, ale za Čachticami postupuje pozvoľna kludnejšie, a keď prechádza nízko položenými miestami, javí sa ako stojatá voda a vôbec sa na seba nepodobá. Medzitým čo sa vlní nitrianskym územím, obmýva viaceré dediny, medzi nimi menovite: Častkovce, Očkov, Rakovice, Borovce,²⁰ Pečeňady, [Veľké] Kostolany, Sereď a mestečko Leopoldov. Kvôli širokému korytu je pod ním preklopený dlhým a pevným mostom, slúžiacim strážam leopoldovskej posádky. Odtiaľ smeruje k Brestovanom, dostáva sa do bratislavského kraja, kde sme opísali aj ďalšie plynutie toku a jeho vlievanie sa do Dunaja.“²¹

Komentár: Horný Dudváh²² (III. rád) predstavuje nížinný úsek Jablonky, ktorá do Čachtíc priteká prielomovou dolinou popri čachtickom hradnom kopci z Myjavskej pahorkatiny. Podľa Bela leží pramenná oblasť potoka „v Čachtických vrchoch“, čím zrejme myslel územie Čachtického panstva v Myjavskej pahorkatine.²³

Sklon vodného toku tu dosahuje okolo 7 ‰, a preto „tečie rýchlejšie“. Za Čachticami na území Podunajskej pahorkatiny Horný Dudváh „[...] postupuje pozvoľna kludnejšie, a keď prechádza nízko položenými miestami, javí sa ako stojatá voda a vôbec sa na seba [t. j. vodný tok] nepodobá“. Pomaly tečúci potok alebo tiež „vlnitá rieka“, ktorá sa „vlní nitrianskym územím“, meandruje a svoje koryto zanáša sedimentmi. Zrejme aj preto v roku 1693 navrhla Nitrianska stolica vyčistenie riečiska, aby sa zlepšil prietok Horného Dudváhu a zároveň odtokové pomery jeho povodia.²⁴

V Čachticiach sa z Horného Dudváhu oddeľuje Čachtický kanál a rameno Dubová (pri Piešťanoch ústi do Váhu). Od 90. rokov minulého storočia je Horný Dudváh v úseku od rozdeľovacieho zariadenia (stavidla) v Čachticiach po Krakovany bez vody. Charakter vodného toku získava až po zaústení Holešky. Relatívne plytké koryto potoka totiž v Čachticiach zasypali komunálnym odpadom. Na takto vzniknutých plochách boli neskôr vybudované objekty dedinskej zástavby intravilánu.²⁵

20 BEL 1742, s. 297.

21 BEL 1742, s. 298.

22 Jeho názov bol zrejme odvodený z germánskeho slova dauda, tōd, dōd (t. j. mŕtvy) + hydronymum Váh, resp. spojenia daud-wāg (germ. wāg – prúd). V tomto prípade by Dudváh predstavoval názov pre „mŕtvy“ Váh, t. j. pomalý, v nížine tečúci a zahŕňajúci Váh. HLADKÝ 2011, s. 50-52; VARSÍK 1990, s. 22-25.

23 V súlade s priestorovou schémou a názvami pohorí v § II „nitrianskych“ *Notícií* Horný Dudváh (príp. Jablonka) pramení v Belovom „krajinnom celku“ Krásna Lipa. Bližšie: BEL 1742.

24 AMMER, Vladimír. *Čachtice*. Bratislava : Alfa-Press, 1997, s. 293.

25 PAULECH, Július. Informácia o vodohospodárskom režime Horného Dudváhu (osobná komunikácia). E-mail: Julius.Paulech@svp.sk (5. 11. 2014); AMMER 1997, s. 295.

Bel charakterizuje Horný Dudváh ako „*rieku, bohatú na ryby*.“ Kedysi sa v ňom vyskytovali a lovili kapry (*Cyprinus carpio*), karasy (*Carassius carassius*), šťuky (*Esox lucius*), sumce (*Silurus glanis*). Žil tam aj rak riečny (*Astacus astacus*) a mlok hrebatý (*Triturus cristatus*), biotopom ktorého boli plytčiny s malým prúdením vody.

Na vojenských mapách z poslednej štvrtiny 18. storočia je Horný Dudváh (nem. *Dudwaaag bach*) zakreslený ako nevýrazný (a občas vysychajúci) tok, bohatší na vodu až po zaústení Holešky pri Trebaticiach. Väčšinu jeho vôd teda odvádzala riečka Dubová (na mapách označená ako *Dudwag Flus*) priamo do Váhu a len malá časť pokračovala ďalej na juh ako menší potok (obr. 3). Použitie rozdielnych termínov (*bach* = potok, *flus* = riečka/rieka) poukazuje na množstvo vody v Hornom Dudváhu a Dubovej v poslednej tretine 18. storočia.²⁶ Na Mikovíniho mape časti povodia Dudváhu²⁷ figuruje Dubová ako *Alveus Dudvagi novus* (Nové koryto Dudváhu), Horný Dudváh má zasa názov *Alveus antiquus* (Staré koryto).

Horný Dudváh vo vzdialenosti 2 až 5 km sleduje tok Váhu, ktorý tečie paralelne vo svojom agradačnom vale. Počas vážskych povodní preto dochádzalo k zaplaveniu nižšie položených plôch Podunajskej pahorkatiny často s katastrofickými následkami pre miestne obyvateľstvo (obr. 4).²⁸

Z obcí ležiacich na Hornom Dudváhu alebo v jeho blízkosti Bel zmenil poradie Boroviec a Rakovíc. Sered' zasa ležala v Bratislavskej stolici. Na Mikovíniho mape Nitrianskej stolice²⁹ sú však vyššie uvedené lokality zakreslené správne. Z toho usudzujem, že autor pri písaní konkrétnej state piateho odseku pravdepodobne nemal k dispozícii adekvátne podklady,³⁰ územie spoľahlivo nepoznal a zrejme ani osobne nenavštívil.

Obr. 3: Horný Dudváh (Dud vag Bach) – vľavo a Dubová (Dudwaaag Fl.) – vpravo. Zdroj: 1st Military Survey, Section 8 – 5 (vľavo), 9 – 4 (vpravo) (úplná citácia v poznámke č. 8).

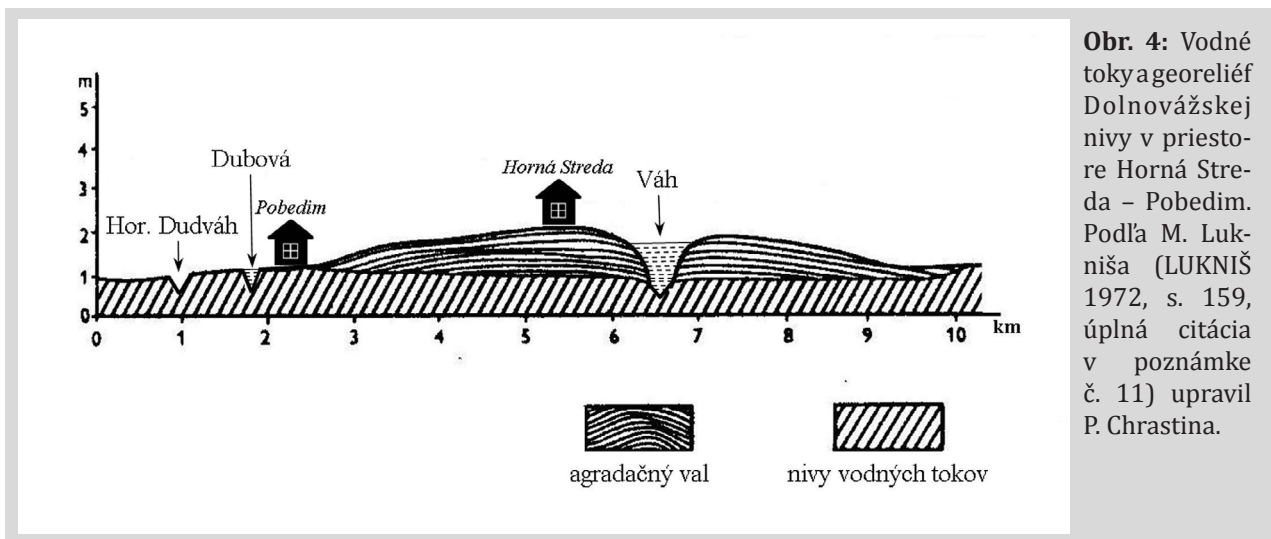
26 HLADKÝ 2011, s. 12 – 13.

27 MIKOVINY. *Mappa Minor* - pozri poznámka č. 7.

28 ŠIMO 1972, s. 290.

29 MIKOVINY, *Mappa Comitatus* - pozri poznámka č. 7.

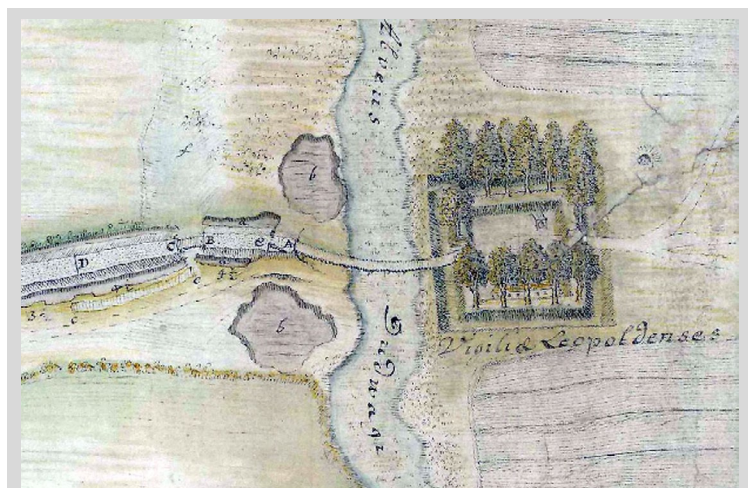
30 Opisované lokality ukazuje napr. mapa časti povodia rieky Dudváh, ktorá v čase tvorby textu „nitrianskych“ *Notícií* existovala a bola dostupná. Pozri MIKOVINY, *Mappa Minor* – pozri poznámka č. 7.

Obr. 4: Vodné toky a georeliéf Dolnovážskej nivy v priestore Horná Streda – Pobedim. Podľa M. Lukniša (LUKNIŠ 1972, s. 159, úplná citácia v poznámke č. 11) upravil P. Chrastina.

Juhozápadne od Leopoldova preklenoval pomerne „široké koryto“ Horného Dudváhu s močaristými(?) brehmi drevený most so závorou (obr. 5). Dané premostenie vybudovali podľa projektu S. Mikovíniho. Menovaný na základe poverenia od Dvorskej komory navrhol riešiť prístup k leopoldovskej pevnosti zo západu (od Trakovíc) pomocou cesty na násype s mostmi. Tento úsek bol totiž počas dlhotrvajúcich dažďov alebo vážskych a (horno-) dudvážskych povodní neprístupný.

Vzhľadom na šírku vodného toku, resp. terénnu zníženu po zaniknutom ramene Váhu(?) a príslahlé mokrade, most musel byť dostatočne „dlhý a [zároveň] pevný“, aby uniesol vozy prevážajúce soľ cez Hlohovec do Trnavy. Mikovíniho plán ukazuje,³¹ že na ľavobreží Horného Dudváhu hneď vedľa mosta bola krčma a voziareň (hálaš, prepriahareň koní) poskytujúca ubytovanie (obr. 5, 6). Toto centrum spoločenských a obchodných kontaktov pre okoloidúcich a povozníkov lemovala priekopa(!) a stromoradie listnáčov. Premávku po moste kontrolovali pri závore vojaci(?). Premostenie teda (spoločne s prícestným hostincom a voziarňou) slúžilo „[...] strážam leopoldovskej posádky.“

Obr. 5: Most cez Horný Dudváh pri Leopoldove a jeho okolie. Zdroj: MIKOVINY, MAPPA VIARVM (úplná citácia v poznámke č. 7).

Nižšie po prúde, juhovýchodne od Brestovian, Horný Dudváh opúšťa územie Nitrianskej stolice, alebo ako píše Bel: „dostáva sa do bratislavského kraja“ a pri Siladiciach ústi do Váhu.

Uspokojivo nemožno vyriešiť ani otázku vyústenia Dudváhu do vodného toku vyššieho rádu. Dolný, resp. Salibský Dudváh sa totiž nevlievajú „do Dunaja“, ako uvádza Bel, ale do pravostranných prítokov Malého Dunaja, Čiernej vody, príp. Starej Čiernej vody. Z Malého Dunaja sa navyše

31 MIKOVINY, MAPPA VIARVM, pozri poznámku č. 7.

oddeľovalo vedľajšie rameno (historické koryto Dudváhu), ktoré okolo Čalovca pokračovalo na juhovýchod až po jeho sútok s Váhom pri Kameničnej. Je teda celkom možné, že v prvej polovici 18. storočia Dudváh neústil do Malého Dunaja (autor ho zrejme považoval za „Dunaj“), ale do Váhu.

„VI. BLAWA [Horná Blava] riečka, nie dĺžkou vodného toku, ale inou príhodnosťou významná. Ved', keď zo skaly nachádzajúcej

sa pod rovnomenným hradom mnohými prameňmi ku kostolu má vo zvyku sa šinúť, sotva na dostrel sa ženie, a tak uvádza do pohybu žarnov mimoriadneho osohu neustálym prísunom vody. Potom tečie dedinami Dechtice, Radošovce, Malženice a Bučany, a nakoniec sa vlieva do Dudváhu. Nachádza sa pri mnohých obilných mlynoch, ktoré počas tuhej zimy poháňa bez prestania, lebo nie je poznačená ľadom. Veria, že ten prameň sa z toho dôvodu volá Dobrá voda, čo znamená bona aqua. Správne, vidiecke dievčatká svoje plátenné šaty počas najtuhšej zimy, stojac uprostred vody nohami obnaženými až po kolená, sotva inak mali vo zvyku prať, než je to zvykom v lete. Ostatne, do istej miery rozdeľuje Bratislavskú stolicu od Nitrianskej a dedinu Dechtice tak pretína, že jej jedna časť patrí k tej a druhá k onej stolici.“

Komentár: Hornú Blavu (IV. rád) autor na začiatku charakterizuje ako vodný tok s pomerne malou dĺžkou (v skutočnosti cca 27 km). Názov potoka s motiváciou hlasného, intenzívneho vyvierania vody z krasových prameňov, vyvieráčiek,³² zodpovedá charakteristike jeho pramennej oblasti.

Podľa Bela je Horná Blava „významná“ tým, že „zo skaly nachádzajúcej sa pod rovnomenným hradom mnohými prameňmi ku kostolu má sa vo zvyku šinúť [...]“ Potok vzniká z troch krasových prameňov, ktoré vyvierajú v dedine pri kostole. Na území obce (v polovici 18. storočia mestečka) Dobrá Voda má jeho koryto veľký sklon a voda v potoku rýchlo prúdi, „šinie“ sa cez intravilán.

Rozkolísaná výdatnosť krasových prameňov počas roka je charakteristickým znakom dobrovodských vyvieráčiek.³³ Premennivú vodnosť Hornej Blavy si však autor nevšimá. Naopak, píše o „neustálom prísune vody“ pre niekoľko mlynov (obr. 7). Je zaujímavé, že M. Bel na území mestečka Dobrá Voda explicitne uvádza iba jeden „žarnov mimoriadneho osohu“. Či ide

Obr. 6: Nálet na rumovisku krčmy a hálaša. Dudváh v súčasnosti preklenuje betónový most (vľavo vzadu). Autor fotografie: Peter Chrastina (2014).

32 HLADKÝ 2011, s. 33.

33 ZAŤKO 1972, s. 344-345.

o najstarší z dobrovodských mlynov z prvej tretiny 14. storočia, podľa dobových prameňov *molendium super fluvium Balaua*,³⁴ nevedno. Termín „*sotva na dostrel*“³⁵ určuje vzdialenosť konkrétneho objektu (pravdepodobne č. 1 na obr. 7) od prameňov Hornej Blavy.

Medzi sídlami, ktorými preteká Horná Blava („*Dechtice, Radošovce, Malženice a Bučany*“), autor neuvádza Kátlovce ani časti Jaslovských Bohuníc, Bohunice, Jaslovce a Paderovce, kde taktiež pracovalo niekoľko vodných mlynov. Napokon sa potok pri Bučanoch „*vlieva do Dudváhu*“. Pre úplnosť dodávam, že pred jeho zaústením sa z neho oddeľuje rameno Dolná Blava.

Vrchný úsek Hornej Blavy nezamrzá ani počas najtuhších zím. Príčinou je značná rýchlosť toku a teplota jeho zdrojnic (krasových prameňov), ktorá sa celoročne pohybuje okolo 8 – 9 °C. Predmetný jav opísal M. Bel spoľahlivo na základe nepriamych znakov: „*Nachádza sa pri mnohých obilných mlynoch, ktoré počas tuhej zimy poháňa bez prestania, lebo nie je poznačená ľadom. Veria, že ten prameň sa z toho dôvodu volá Dobrá voda, čo znamená bona aqua. Správne, vidiecke dievčatka svoje plátenné šaty počas najtuhšej zimy, stojac uprostred vody nohami obnaženými až po kolená, sotva inak mali vo zvyku prať, než je to zvykom v lete.*“

Obr. 7: Vodné mlyny (ozn. číslicami 1 – 4) na Hornej Blave a jej prítokoch. Zdroj: 1st Military Survey, Section 8 – 4 (úplná citácia v poznámke č. 8).

V oblasti Dechtíc tvoril vodný tok hranicu Bratislavskej a Nitrianskej stolice „*a dedinu Dechtice tak pretína, že jej jedna časť patrí k tej a druhá k onej stolici.*“

„VII. HOLESCHKA [Holeška], len čo opustí prameň, tečie ďalej medzi mestečkom Brezová a dedinou Krajné. Obsahuje toľko vody, čo stačí na poháňanie mnohých žarnovov. Blízko bývajúcí sa ju naučili používať, keď ostatné potoky, tiež hojné, vyschli z príliš suchého počasia, čo spôsobilo odstávku mlynov, Holeška však znamenite poslúžila mlynom, ktorých tam

stálo deväť. Avšak rieka musí mať aj hojný úžitok pre pánov. Je dlhá jednu míľu, a potom, ako ubehne rýchlym prúdom, sa vlieva do Váhu. Je pohostinná najmä k pstruhom.“

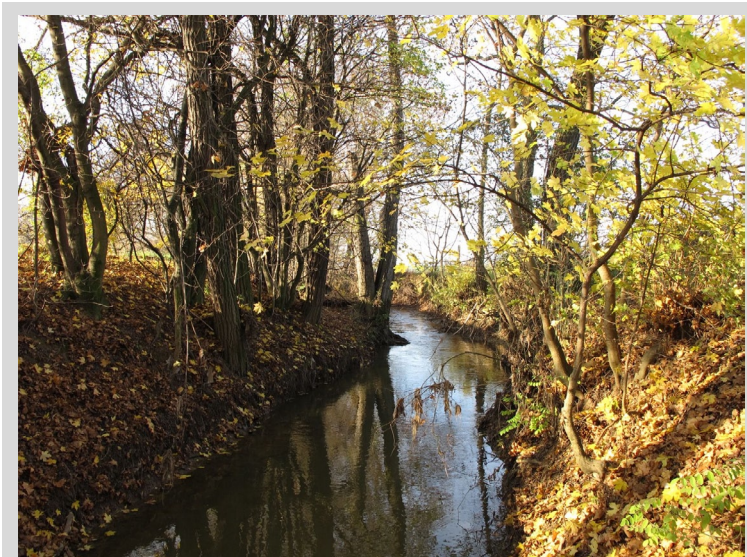
Komentár: Holeška (IV. rád) tečie medzi „*Brezovou a dedinou Krajné.*“ Pramení na juhovýchodnom úpätí Vysokej hory (557,6 m n. m.) neďaleko Brezovej pod Bradlom. Prvotný názov potoka bol Oleška, motivovaný brehovými porastmi jelše (arch. olše) lepkavej (*Alnus glutinosa*).³⁶

34 ŠMILAUER 1932, s. 301.

35 Alebo tiež dostrel pušky, lat. *lactus pixidis* (100 – 300 m).

36 Neskôr sa pred pomenovanie „Oleška“ predsunula spoluhláska „H“, t. j. Holeška. HLADKÝ 2011, s. 60.

Holeška (obr. 8) má počas roka dostatok vody. Jej spád „stačí na poháňanie mnohých žarnovov“. Plocha a geologická stavba jej povodia totiž pozitívne ovplyvňujú tvorbu dočasných zásob podzemných vôd. V období nízkych prietokov preto potok reaguje na nedostatok zrážok pomalšie ako iné vodné toky v jeho okolí, čo sa prejavuje jeho väčšou vodnosťou a stabilnejším prietokom.

Obr. 8: Dolný úsek toku Holešky pri Krakovanoch lemujú porasty jelše. Autor fotografie: P. Chrastina (2013)

Obyvatelia žijúci blízko Holešky mali s daným javom praktické skúsenosti, alebo ako uvádza M. Bel, „naučili [sa ju] používať, keď ostatné potoky, tiež hojné [t. j. s dostatočným prietokom], vyschli z príliš suchého počasia, čo spôsobilo odstávku mlynov. Holeška však znamenite poslúžila mlynom, ktorých tam stálo deväť“ (obr. 9). V ďalšej stati, „rieka musí mať aj hojný úžitok pre pánov“, Bel zdôrazňuje význam mlynárskeho remesla pre ekonomiku miestnej šľachty.

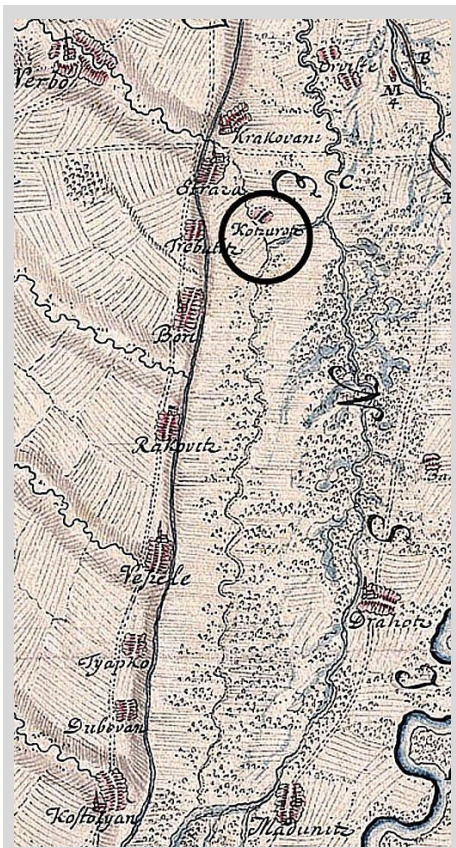

Obr. 9: „Reťaz“ vodných mlynov (1 – 6) na Holeške v rokoch 1782 – 1784. Zdroj: 1st Military Survey, Section 8 – 4 (úplná citácia v poznámke č. 8).

Autor pomerne spoľahlivo uvádza dĺžku daného vodného toku. Od prameňa k miestu vyúsťenia do Horného Dudváhu pri Trebaticiach potok meria cca 16,5 km, teda približne „jednu [moravskú?] míľu.“ V prvej polovici 18. storočia bol však jej tok dlhší (asi 28 km). Východne od Trebatíc, pri Kocuriciach, sa z Holešky oddeľovalo rameno Starý potok (ústilo do Horného Dudváhu pri Veľkých Kostolánoch), pričom hlavný tok tiekol ďalej na juh k Dubovanom (obr. 9). Predmetnú skutočnosť Bel neuviedol i keď ju ukazuje Mikovíniho mapa Nitrianskej stolice,³⁷ príp. mapa časti povodia Dudváhu.³⁸ Holeška sa teda nevlieva „do Váhu“, pretože jej v tom bráni agradačný val rieky. Potok, predovšetkým jeho horný úsek s charakterom horskej bystriny, má pomerne značný pozdĺžny sklon, vďaka čomu „ubehne rýchlym prúdom“, ktorý

37 MIKOVINY, *Mappa Comitatus*, pozri poznámku č. 7.

38 MIKOVINY, *MAPPA Minor*, pozri poznámku č. 7.

Obr. 10: Rozdelenie toku Holešky pri Kocuriciach (v krúžku) na mapovom výreze z roku 1735. Podľa MIKOVINY, MAPPA Minor (úplná citácia v poznámke č. 7) upravil P. Chrastina.

vyhovuje „najmä pstruhom“ (zrejme p. potočnému – *Salmo trutta morpha fario*).

Záver

Záznamy M. Bela s charakteristikou konkrétnych vodných tokov zaujímavým spôsobom odrážajú dobový pohľad na jeden zo segmentov prírodnej štruktúry krajiny Nitrianskej stolice. Nemôžu teda konkurovať súčasnému stavu poznania, ich hodnota spočíva skôr v pramennej rovine. Interpretátor textu *Notícií* by sa preto mal snažiť o korektné korigovanie a adaptovanie Bela súčasnému stavu poznania – a zároveň o „plastické“ sprostredkovanie jeho myšlienkového sveta v čo najvernejšej podobe. Úlohou bádateľa je upozorniť na rozdiely medzi uvedenými informáciami, resp. entitami v podobe komentárov a poznámkového aparátu.³⁹

Cieľom predloženej štúdie bola historicko-geografická analýza a interpretácia V., VI. a VII. odseku §V prírodopisného dielu *Notícií* Nitrianskej stolice, v ktorých M. Bel opísal vodné toky povodia Váhu: DVDVÁG (Horný Dudváh), BLAWA (Horná Blava) a HOLESCHKA (Holeška).

„Sondy“ do dobových charakteristík týchto potokov som realizoval prostredníctvom komentára prekladu pôvodného textu s využitím odbornej literatúry, starých máp, výsledkov terénneho výskumu i vlastného poznania problematiky.

Prírodné, historické alebo spoločenské fenomény, ktoré M. Bel opísal, majú variabilnú výpovednú hodnotu. Vodné toky napr. nezačlenil do žiadneho povodia, hodnotí ich na základe subjektívneho kritéria vodnosti a hospodárskeho významu. „Voľnejšie“ charakterizuje tiež pramenné oblasti konkrétnych potokov, ich hydrologický režim alebo sídla, ktorými pretekajú. Naopak, spoľahlivo vymenúva druhy vodnej fauny, či využívanie vodnej energie na pohon mlynov. Tieto fakty z analyzovaných odsekov Belovho diela potvrdzujú, že autor sa sústredil najmä na charakteristiky, ktoré boli významné (v kladom alebo zápornom slova zmysle) pre súdobého človeka, resp. jeho informátorov.

Pri hodnotení a interpretácii Belovho textu možno nájsť rozpory medzi realitou a opisovaným javom, objektom alebo faktom – a to najmä pri ich konfrontácii so súdobými mapami S. Mikovíniho. Keďže autor „nitrianskych“ *Notícií* podrobnejšie nepoznal reálie a krajinu skúmaného územia, svoje tvrdenia opieral predovšetkým o databázu z dotazníkov a pod. Takto získané informácie si však spätne neoveril a neporovnal s kartografickými podkladmi.

³⁹ Pozri tiež NAGY, Imrich. Vnímanie etnicity vo *Vedomostiach* Mateja Bela. In *Studia Historica Nitriensia*, 2017, roč. 21, č. 1, s. 184-190.

Výskum problematiky nepovažujem za ukončený. Prezentovaný prístup možno uplatniť nielen pri analýze a interpretácii Belovho diela v rámci konceptu poznávania európskej kultúrnej krajiny a jej historického vývoja.⁴⁰ Okrem historicko-geografického, resp. environmentálno-historicky orientovaného výskumu⁴¹ sa jeho výsledky dajú využiť pri výučbe regionálnych dejín⁴² alebo pri posilňovaní identity obyvateľstva žijúceho pozdĺž skúmaných vodných tokov.⁴³ Niektoré údaje z článku možno zohľadniť aj v environmentálnom plánovaní (napr. v kontexte hodnotenia dlhodobých zmien a udržateľnosti rozvoja vidieckej krajiny⁴⁴), príp. môžu tvoriť súčasť informačnej databázy pri konkrétnych rozhodovacích procesoch na úrovni samospráv a niektorých orgánov štátnej správy (Slovenský vodohospodársky podnik, Slovenská agentúra životného prostredia a i.).

40 Bližšie BENEŠ, Jan – DRESLEROVÁ, Dagmar – KUNA, Martin (eds.). *Cesty k evropské krajině*. b. m. : PCL, 2003, 114 s.

41 Výber štúdií autora (spoluautora) s teoreticko-metodickými východiskami vrátane aplikácií tematicky zameraných výskumov: BOLTÍŽIAR, Martin et al. *Výskum krajiny v príkladových štúdiách*. Nitra : FPV UKF, 2014, 318 s.; CHRASTINA, Peter. Historická geografia a GIS v archeológii. In *Staré Slovensko 1 : archeológia ako historická veda*. Nitra : Veda, 2013, s. 89-94; CHRASTINA, Peter. Historical Geography in the 21st Century. In *Annales Univ. Apulensis : Series Historica 13*, 2010, s. 183-195; CHRASTINA, Peter. *Vývoj využívania krajiny Trenčianskej kotliny a jej horskej obruby*. Nitra : FF UKF, 2009, 285 s.; CHRASTINA, Peter. Krajina v bitke – bitka v krajine : vojenské a historicko-geografické aspekty bitky pri Hámroch (1708) a ich rekonštrukcia na digitálnom modeli reliéfu. In *Historická geografia*, 2013, roč. 39, č. 1, s. 21-48; CHRASTINA, Peter. Krajina a jej využívanie ako fenomén historicko-geografického výskumu : teoretické aspekty. In FUJÁK, Július – ŠTÚR, Martin (eds.). *Acta Nitriensiae 16 : Interdisciplinárne dialógy*. Nitra : FF UKF, 2014, s. 81-114; CHRASTINA, Peter. Rekonštrukcia počasia v regióne Stredného Podunajska a príľahlej časti Podunajskej nížiny v 2. polovici 2. storočia. In *Historická geografia 30*, 1999, s. 41-51; CHRASTINA, Peter. Rekonštrukcia a prognóza vývoja archetypu poľnohospodárskej krajiny na území mesta Trenčín; Deväť krajín lokality Veľká hora – ad finitum alebo ad continuandum? In CHODĚJOVSKÁ, Eva – ŠIMŮNEK, Robert et al. *Krajina jako historické jeviště*. Praha : Historický ústav AV ČR, 2012, s. 387-418; 436-437; CHRASTINA, Peter – LUKÁČ, Rastislav. Reconstruction of the industrial landscape of the town Nováky and its hinterland based on the profiles of cultural-landscape layers. In *Geografie – Sborník ČGS*, 2012, roč. 117, č. 4, s. 434-456.

42 PALÁRIK, Miroslav. Aplikácia regionálnych dejín do školskej praxe prostredníctvom realizácie projektu Mesto pod mestom. In *Studia Historica Nitriensia*, 2013, roč. 17, č. 2, s. 220-227.

43 LENOVSÝ, Ladislav. Kontexty identity. In *Ethnologia Actualis Slovaca. Revue pre výskum kultúr etnických spoločenstiev 6*, 2006, s. 12-24.

44 TROJAN, Jakub. A comparison of methodological guides for creating microregional strategies of Central European rural areas. Case study: Czech Republic. In *HUMAN GEOGRAPHIES – Journal of Studies and Research in Human Geography*, 2012, roč. 6, č. 1, s. 19-24.

Cituj:

CHRASTINA, Peter: Dudváh, Blava a Holeška v Notíciách Nitrianskej stolice (historicko-geografický výskum a environmentálne dejiny). In *Forum Historiae*, 2017, roč. 11, č. 1, s. 52-64. ISSN 1337-6861.

...

Prof. RNDr. Peter Chrastina, PhD., absolvoval štúdium histórie, geografie (1995) a archeológie (1997) na Vysokej škole pedagogickej, resp. Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre. Pôsobí na Filozofickej fakulte Univerzity Sv. Cyrila a Metoda v Trnave, kde ako člen Katedry historických vied a stredo európskych štúdií prednáša historickú geografiu a iné disciplíny. Zaoberá sa problematikou dlhodobých zmien krajiny (v rozmedzí pravek – súčasnosť vrátane prognózy/očakávaného vývoja), aplikáciou metód výskumu historickej geografie, krajinnej archeológie a kultúrnej geografie a transferom výsledkov základného výskumu do spoločenskej praxe (environmentálne plánovanie). V ostatnom decéniu sa venuje predovšetkým historickej geografii slovenských enkláv na Dolnej zemi (Maďarsko, Rumunsko, Srbsko), vývojom land use/land cover industriálnej krajiny, ako aj historicko-geografickému výskumu a environmentálnym dejinám diela Mateja Bela.

Kontakt: peter.chrastina@ucm.sk